

Ірина РУСНАК,

деканка Факультету української філології,
культури і мистецтва
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
докторка філологічних наук, професорка,
Київ, Україна

Iryna RUSNAK,

Dean of the Faculty of Ukrainian Philology,
Culture and Art,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Doctor of Philology, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: i.rusnak@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8355-7389>

**ПОВЕРНЕННЯ ДО ІСТОРІОГРАФІЧНИХ,
ЕТНОГРАФІЧНИХ І ФОЛЬКЛОРНИХ ДЖЕРЕЛ:
ЧУМАКИ. СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ /
РЕД. КОЛ. В. АНДРЕЄВ (ГОЛ. РЕД.), С. АНДРЕЄВА,
С. БІЛІВНЕНКО, Р. ДОДОНОВ, С. ТЕЛЮПА. КИЇВ: КРОК, 2024. 290 С.**

Етнографічна комісія (далі — Комісія) при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) відіграла помітну роль у розвитку української етнографії та фольклористики 1920–1930-х років. Наукова установа об'єднувала провідних українських науковців, краєзнавців і численну групу аматорів, яких було залучено до збору й вивчення етнографічних і фольклорних матеріалів. Завдяки продуманому комплексу експедиційних досліджень Комісія при ВУАН збирала чималу течку етнографічних свідчень, фольклорних пам'яток з різних регіонів України й за короткий час розробила науково обґрунтовані методики роботи з унікальними експедиційними знахідками. Така діяльність викликала неабияку увагу каральних органів тоталітарного СРСР, і вже на початку 1930-х років Комісію при ВУАН через «націоналізм», «ворожу пролетаріатові й реакційну» діяльність було піддано нищівній критиці, а співробітників переслідуванням і репресіям.

Під тиском репресивного апарату тоталітарної держави дослідження співробітників Комісії при ВУАН суттєво обмежили; значну частину зібраних матеріалів або знищили як ідеологічно шкідливу, або засекретили в спецфондах різних архівів, що залишало їх недоступними для вчених тривалий час. Незважаючи на складні суспільно-політичні обставини радянської доби, співробітники Етнографічної комісії при ВУАН збирали матеріали, які становлять значну наукову вартість і є важливим джерелом для вивчення української культури та історії. Винятково цінними є

ґрунтовні дослідження традиційних українських виробничих об'єднань дніпровських лоцманів і чумаків. У наш час вони набули статусу бібліографічної рідкості й стали раритетними. Актуалізація «забутого» доробку в сучасній історіографії є нагальним завданням української науки. Одним із перших кроків у цьому напрямі було видання колективної праці «Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії»⁹⁸⁵. Продовженням ініціативи стало впорядкування нової книги — «Чумаки. Студії з історії та історіографії»⁹⁸⁶, що вийшла друком 2024 року (рис. 1). Реалізація наукового проекту стала можливою завдяки багаторічній праці доктора історичних наук, професора Київського столичного університету імені Бориса Грінченка В. Андреева, який тривалий час вивчав інтелектуальну спадщину голови Комісії при ВУАН В. Петрова.

Рис. 1. Фото обкладинки до книжки «Чумаки. Студії з історії та історіографії»

⁹⁸⁵ Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії / [Андреев В., Білівненко С., Белов О. та ін.]. Херсон: Вид-во «ХДМІ», 2012. 352 с.

⁹⁸⁶ Чумаки. Студії з історії та історіографії / Ред. кол. В. Андреев (голов. ред.), С. Андреева, С. Білівненко, Р. Додонов, С. Телюпа. Київ: Крок, 2024. 290 с.

В огляді публікації визначений інформаційний потенціал, історіографічна й фольклористична значущість сучасних едіцій праць українських учених, репресованих у тоталітарному СРСР. Об'єктом аналізу є републікація наукових матеріалів, опублікованих 1931 року Етнографічною комісією при ВУАН (за редакцією А. Лободи і В. Білого) в одному з випусків «Етнографічного вісника». Сучасна публікація доповнена архівними джерелами з наукових фондів рукописів та фотозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, що не увійшли до першого видання, але становлять цінність як науковий набуток першої третини 20 століття.

Видання «Чумаки. Студії з історії та історіографії» відзначається чіткою структурованістю. Стрункість його архітектоніки бере початок з естетично оформленої обкладинки, на якій відтворено репродукцію картини «Чумаки на відпочинку» І. Айвазовського. Такий дизайн налаштовує на зосереджений аналіз, заглиблення у зміст маловідомих наукових джерел і фольклорних текстів. Внутрішня композиція видання характеризується логічною організацією: матеріали поділено на три частини, з різною кількістю змістових елементів. Розгорнутий вступний блок забезпечує читача контекстом для розуміння результатів комплексних досліджень українських учених, що тривалий час були відсутні в науковому дискурсі. Відкриває книгу вступне слово Р. Додонова, у якому йдеться про чумацтво у контексті становлення ранньомодерної нації. Автор окреслив три етапи формування українознавчих досліджень чумаків і чумацтва, визначив внесок окремих учених у розробку цієї наукової проблеми. Запропоновані сучасникам студії Р. Додонов назвав досягненням декількох генерацій дослідників чумацької проблематики всіх етапів, що спонукатиме до подальших пошуків і досліджень.

У стислій передмові В. Андреев висвітлив процес формування видання (від концептуалізації до опублікування) та подякував всім, хто допомагав дружньою порадою, критичним зауваженням, науковим спостереженням. Особливої уваги заслуговує особистісне начало в науковому дискурсі автора передмови, посвідчене присвятою: «Пам'яті Анатолія Васильовича Бойка ПРИСВЯ-

ЧУЄТЬСЯ». Усе це демонструє глибоку повагу до старшого товариша, створює емоційний і довірливий зв'язок між науковцем, його колегами та потенційними читачами.

У розлогій розвідці «Етнографічна комісія при ВУАН під керівництвом Віктора Петрова: науково-дослідний проєкт вивчення чумацтва» В. Андреев і С. Андреева наголосили на безпрецедентній за своїми масштабами діяльності Етнографічної комісії при ВУАН під керівництвом А. Лободи і В. Петрова, численних експедиціях у межах України й за кордоном, відрядженнях до наукових установ колишнього СРСР. Результатами активної наукової діяльності стали два томи «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань»⁹⁸⁷.

Інтерес до української історії та культури в першій третині 20 століття був покликаний до життя активними процесами національного відродження. Етнографічна комісія, попри відмежування від «буржуазних традицій», продовжила працю своїх попередників у царині збирання та систематизації етнографічних і фольклорних матеріалів, зокрема тих, що стосувалися торговельно-візницького промислу — чумацтва. Добре знайомі були дослідження «Чумаки» (1856) і «Нравы и обычаи украинских чумаков. Очерки четырех времен года в Малороссии» (1857) Г. Данилевського⁹⁸⁸, «Чумак в народных песнях: Этнографический очерк» (1872) і «Чумацкія народныя песни» (1874) І. Рудченка⁹⁸⁹, «Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм» (1881) Ф. Щербини⁹⁹⁰, «К истории слободско-украинского чумачества» (1884) М. Сумцова⁹⁹¹, «Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси» (1928) В. Букатевича⁹⁹² тощо. Використовуючи надбання попередників, а головню систематизовані матеріали, отримані під час польових досліджень, і розроблені методологічні підходи, детально описані в «Програмі для збирання відомостей про чумаків від останніх чумаків або їхніх родин» В. Ляскоронського⁹⁹³, Етнографічна комісія здійснила комплексний аналіз чумацтва як багатоаспектного історико-культурного феномену. Дослідники розглядали чумацький промисел не тільки в економічних аспектах, але і як комплексне соціокультурне явище, що акумулювало традиційні практики, звичаєве право, релігійні уявлення, фольклорні тексти, професійну лек-

⁹⁸⁷ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Вип. 1. Дніпровські лоцмани. *Збірник Історико-Філологічного відділу Української Академії Наук*. Київ, 1929. 131 с.; Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Вип. 2. Чумацтво. *Збірник Історико-Філологічного відділу Української Академії Наук*. Київ, 1931. 129 с.

⁹⁸⁸ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков. Очерки четырех времен года в Малороссии. *Библиотека для чтения*. 1857. Т. 142–143. С. 119–158.

⁹⁸⁹ Рудченко И. Чумак в народных песнях: Этнографический очерк. *Вестник Европы*. 1872. Кн. 9. С. 208–238.

⁹⁹⁰ Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. Одесса: Изд. С. Ф. Шаповалова, 1881. 379 с.

⁹⁹¹ Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества. *Киевская старина*. 1884. № 3. С. 493–498.

⁹⁹² Букатевиц В. Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси. [Одеса], [1928]. 89, [1] с.

⁹⁹³ Ляскоронский В. Програма для збирання відомостей про чумаків від останніх чумаків або їхніх родин. Б. д. Машинопис. НАФР ІМФЕ. Ф. 1–3. Од. зб. 77. 10 арк.

сику чумаків тощо. Зазначений підхід виявився продуктивним, оскільки забезпечив формування об'єктивного уявлення про чумацтво як традиційну форму українського промислу й породжені ним елементи української матеріальної та духовної культури.

У своїй статті подружжя Андрєєвих окреслило внесок В. Білого, В. Петрова, Н. Букатевича, Я. Риженка та інших у формування змісту другого тому матеріалів до вивчення виробничих об'єднань. Окрему увагу автори приділили аналізу різножанрового матеріалу, друк якого був відхилений з різних причин, а саме: розвідці про чумакування Н. Малечі, кресленню чумацького возу Є. Артюхова, малюнкам К. Терещенка тощо. Не залишилися поза увагою В. Андрєєва та С. Андрєєвої наукові «реверанси» тогочасних науковців на адресу чинної радянської влади, їхня критика українського буржуазного націоналізму, зрештою, таврування окремих колег. Автори статті наголосили, що радянська система сприймала різні прояви чумацтва як ворожу ідеологію, пов'язану з відвічним прагненням до волі, збереженням українських традицій та історичної пам'яті. Невипадково видання матеріалів 1931 року не набуло широкого розголосу в наукових колах, а окремі його упорядники зазнали репресій. Готуючи публікацію до друку, автори наголосили, що йдеться не стільки про цікавий історіографічний факт, скільки про маловідоме джерело вивчення історії, етнографії та фольклору України.

Після вступного блоку подано частину I «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки (1931)», у якій композиційно об'єднані етнографічні статті та фольклорні матеріали В. Білого, А. Димінського, І. Галюна, Н. Букатевича і Я. Риженка, що розкривають багатогранність історичного, матеріального й духовного виміру одного з найбільш значущих професійних об'єднань українців — чумацького промислу. Так, у статті «Уваги до чумацького фольклору» Володимир Білий крізь призму соціологічного аналізу докладно схарактеризував методологічні засоби, якими користувалися українські етнографи 19 століття в дослідженнях про чумаків. Зосередженість виключно на описі чумацького побуту, відсутність комплексного підходу до чумацького фольклору, поверховість і розпорошеність тогочасних спостережень вдалося компенсувати І. Рудченку, який уперше зробив спробу кодифікувати чумацькі пісні. На противагу цьому автор допису констатував, що запропоновані до друку матеріали, з одного боку, фіксують записаний безпосередньо в чумацькому середовищі фольклор, а з іншого — розглядають його комплексно, крізь призму чумацької економіки. Дослідник на-

голосив на потребі створення наукового апарату фольклорних записів, супровідної аргументації окремих текстів тощо.

Зважаючи на вплив радянської атмосфери початку 1930-х років на українську науку, варто зазначити, що окремі твердження вченого були тенденційними. Це проявилось у наголошенні класової ідеалізації та викривленні реальних соціальних відносин у представленому фольклорному матеріалі. Зокрема, В. Білий чумаків зараховував до заможної суспільної групи, що накопичувала капітали та усвідомлювала свій соціальний статус. Використання ним цитат із праць К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна для обґрунтування окремих тверджень щодо фольклоризованих фактів історії розвитку капіталізму та ідеалізації чумацтва у «куркульській» легенді викликає критичне ставлення сучасних дослідників. Погляд на чумацтво як абсолютну ціннісну соціальну групу радянський вчений вважав неприйнятним, що відображено у вживанні ним термінів: «чумац-власник», «чумац-глитай», «ворожа, куркульська ідеологія», «чумац [...] шкідливе явище», «марксистське вивчення чумацького промислу», «ідеалістичні міти про фольклор».

В. Білий намагався аналізувати фольклорні твори про чумаків, враховуючи соціальний контекст, тобто зв'язок із властивими 19 століттю суспільними відносинами, «класовою боротьбою», економічними умовами тощо. Усе це призвело до псевдонаукових висновків: «У цьому коротенькому вступі ми хотіли показати, як змалювала себе у фольклорі одна група сільської буржуазії, яку глитайську легенду в формі чумацьких пісень і переказів вона витворила. Нижче ми покажемо, що націоналістичні етнографи, власне кажучи, як наукову доктрину, повторили куркульську легенду, що її склало про себе заможне чумацтво»⁹⁹⁴. Попри недоліки соціологічного підходу вченого до вивчення чумацького фольклору, наукова значимість цієї розвідки безсумнівна, оскільки містить не тільки фактичний уснопое-тичний матеріал, а й дає змогу проаналізувати історичний контекст, у якому цей матеріал збирали й досліджували.

У передмові до статті «Література про чумаків» В. Білий зауважив, що націоналістична етнографія минулого періоду не спромоглася дати синтетичну характеристику чумацтва, оскільки використовувала не соціологічні, а етичні категорії⁹⁹⁵. Дослідник вказав на лакуни, характерні для праць І. Воронова, В. Пассека, В. Антоновича, М. Костомарова, А. Скальковського, І. Рудченка, Г. Данилевського та багатьох інших про чумацтво, що з'явилися в 19 столітті: відсутність розуміння чумака як окремої ланки системи товарного

⁹⁹⁴ Чумаки. Студії з історії та історіографії. С. 46.

⁹⁹⁵ Там само. С. 50.

господарства, належності чумацтва до сільської буржуазії з певною економічною вагою тощо. Водночас автор не проминув дорікнути попередникам у класовій тенденційності: «Саме їм, народникам-етнографам, представникам націоналістичної дрібної буржуазії, ми повинні “завдячувати” глитайською легендою про чумака — лицаря добра й справедливості»⁹⁹⁶. Заради істини маємо визнати, що у статті В. Білий зробив досить розлогий аналіз нагромадженої тогочасною етнографією і фольклористикою наукової літератури про чумацтво і, попри свою ідеологічну ангажованість, вказав на здобутки попередників: фактичні дані про соціальний стан чумаків (скарбові селяни, однодворці, козаки, міщани, пани, попи, багатії); свідчення про чумаків як особливий психофізичний тип (своєрідну касту); спостереження над диференціацією чумацького середовища (чумаки-купці, чумаки-транспортери); економічні дані про чумацький побут тощо.

Досить скромно в статті проаналізовано здобутки радянського краєзнавчого руху. Автор обмежився розглядом праці «Чумаки на Україні» (1928) Н. Букатевича, якому закидав зачарування «запорозьким гіпнозом» народницької етнографії, тобто «згаслої націоналістичної теорії»⁹⁹⁷. Своїм основним науковим завданням В. Білий ставив викорінення з ужитку тієї концепції чумацтва, яку дала «українська націоналістична етнографія», розвінчання «глитайської легенди націоналістичних, дрібно-буржуазних етнографів про чумаків-лицарів»⁹⁹⁸, спонукав дослідників вивчати архівні матеріали, записувати оповідання іще живих чумаків, збирати відомості про подальшу долю їхніх капіталів.

Переконливо можемо стверджувати, що наукова діяльність В. Білого була неоднозначною. З одного боку, вчений прагнув збирати і вивчати емпіричний матеріал, з іншого, його дослідницькі практики залежали від політичної кон'юнктури в СРСР, тож зазнали значної ідеологічної детермінації та відобразили особливості розвитку української етнографії та фольклористики в умовах тоталітаризму. Проте аналізована розвідка є важливим джерелом для вивчення історії української уснопоетичної творчості в ситуації ідеологічної кон'юнктури. Звертає на себе увагу застереження, подане у примітках до статті, про відмежування тогочасної Етнографічної комісії від буржуазних

традицій попередників (П. Чубинського, М. Сумцова, Ф. Вовка, М. Гнатюка, М. Грушевського) і колишніх керівників цієї наукової установи (А. Лободи й А. Кримського). Запевнення у лояльності до офіційної ідеології, ув'язка науково-дослідного процесу з практикою соціалістичного будівництва неухильно вели до «вивчення» досвіду нових виробничих об'єднань — «електро-арматурної виробні в Києві, сталінських та луганських виробень, окремих колгоспів»⁹⁹⁹. У планах було також опрацювання марксистської схеми історії етнографії України, «боротьба з епігонами буржуазної етнографії та застосування етнографічних студій до практичної антирелігійної роботи»¹⁰⁰⁰. Ідеологічні догми не запобігли переслідуванням В. Білого з боку тоталітарного режиму — він, як і багато інших науковців, став жертвою репресивної системи.

Наступний масив текстів у книзі складають фольклорні польові матеріали (переважно народні оповідання і перекази), зафіксовані на Звенигородщині Софією Терещенко. Тут подано опис чумацької садиби, інформацію про поширення чумацтва в краю; детально схарактеризовано чумацьку (похідне господарство), зокрема будову чумацьких возів; подорожній побут чумаків, їхній одяг; збори на зимівлю; предмети і крам для чумацького торгу; дорожні пригоди; ставлення чумаків до панщини, паровишників (утікачів від панщини, що допомагали чумакам під час подорожі), наймитів тощо. Згадки конкретних назв регіонів, населених пунктів і природних об'єктів (Херсонщина, Крим, Одеса, Миколаїв, Вознесенськ, Дін, легендарний острів Тавань¹⁰⁰¹ тощо) у фольклорних записах про чумаків допомагають в загальних рисах скласти уявлення про шляхи, якими вони подорожували, краї, до яких сягали чумацькі валки. Усе це дає змогу дослідити чумацький спосіб життя та їхню соціальну організацію, сприяє розумінню ролі чумаків в економічному та культурному розвитку регіону.

В окремих записах подано характеристику фізичного й психічного здоров'я, етичної поведінки, родинних стосунків чумаків. Заслужовують на увагу тексти про дружин чумаків («чумачих»), які відігравали важливу роль у житті чумацької спільноти. Їхній статус у родині не обмежувався лишень домашніми обов'язками, а був авторитетним і впливовим. Чумачихи мали певну неза-

⁹⁹⁶ Чумаки. Студії з історії та історіографії. С. 95.

⁹⁹⁷ Там само. С. 97.

⁹⁹⁸ Там само.

⁹⁹⁹ Там само. С. 106

¹⁰⁰⁰ Там само.

¹⁰⁰¹ У минулому острів Тавань відігравав важливу роль як транспортний вузол, оскільки на його території розташовувалася одна з найдавніших дніпровських переправ — Таванська (відома також як Казикерменський перевіз, Бериславський чумацький тракт). Під час будівництва Каховської ГЕС у 1950-х роках острів було затоплено. Після руйнування греблі внаслідок воєнних дій Російської Федерації 06 червня 2023 року острів Тавань знову став доступним для візуального споглядання.

лежність в ухваленні рішень і веденні родинних справ, за відсутності чоловіків мали змогу діяти самостійно. Найбільш заповзятливі з них займалися торгівлею, продавали привезені чумаками товари. Ці записи потверджують, що в чумацькій спільноті українська жінка відігравала значно вагомішу роль, ніж це відображено в традиційних уявленнях про гендерні ролі в українському минулому. Її статус у громаді був значним, незалежним і впливовим.

Польові фольклорні записи — це не просто тексти, а справжні «живі голоси» бувалих чумаків та їхніх родичів, які в подробицях передали особливості чумацького життя, діалектні особливості їхнього мовлення, професійну лексику, зрештою, емоційний стан, що робить ці матеріали унікальними документами епохи.

Записи містять чимало свідчень про любов степових мандрівців до пісні. Старий чумац Федченко зізнався: «...тоді було то й не чумац, хто не співає або на супілку не грає»¹⁰⁰². Тож наступний масив текстів представляє у рецензованій книзі записані на Звенигородщині чумацькі пісні.

Більшість текстів відтворює своєрідність способу життя степових торговців, зокрема їхні страждання від нападів розбійників («Смутний, хмурний чумацький отаман...»), «Ой, не стелися, зелений шпоришу...»); смерть чумака, спричинену хворобами чи іншими факторами («Ходив чумац сім літ по Дону...»), «Ой, годувала удівонька сина...», «Ой, у степу криниченька...», «Гей, заходить сонечко...»), долю чумакової дружини («Пішов чумац у дорогу...», «Ой, за гайком зелененьким...»). В окремих текстах головним персонажем є чумац-гуляка, який не бажає вести господарські справи, дбати про корм для волів, виявляє схильність до марнотратства («Ой, нема вдома мого пана...»), «Ой, косить сірома та й у степу сіно...», «А в Києві на риночку...», «Іхав чумац у дорогу...»). Цікавими видаються три тексти пісень моторного складу, які наближаються до танцювальних форм, але разом із тим зберігають суто вокальну манеру інтонування («Чумаче, чумаче, чого зажурився...», «Ой, чумаче, чумаче...», «Сидить пугач на лозині...»).

Суттєвим з наукового погляду доповненням до течки чумацьких пісень є «Бібліографічні нотатки до “Чумацьких пісень”» Д. Галаган, які містять цінну інформацію про варіанти цих текстів, зафіксовані у збірниках інших фольклористів. Найбільш поширеними є варіанти пісень «Ой, горе тій чайці, горе їй, небозі...», «Ходив чумац сім літ по Дону...», «Ой, чумаче, чумаче...». Маловідомими є тексти пісень «Гей, болять ручки, ой, болять ніжки...», «Ой, годувала удівонька сина...», «Щука риба по пісочку...», «Чумаче, чумаче, чого зажурився...», «Сидить пугач на ло-

зині...» та інших. Можемо стверджувати, що такий стан справ пов'язаний, по-перше, з тим, що чимало пісень не було зафіксовано фольклористами, тому могли вціліти в обмеженій кількості. По-друге, на збереження цього масиву текстів вплинули зміни в соціально-економічному житті України, зокрема занепад чумацького промислу; деякі пісні ставали менш актуальними, їх рідше виконували, що призвело до забуття. Отже, варіативність чумацьких пісень стала результатом складної взаємодії між усною традицією, популярністю тематики, регіональними відмінностями й історією наукової фіксації та вивчення.

Упорядники доповнили видання розвідкою «Описание чумацкого промысла Киевской губ. Звенигородского у., Лысянской вол., с. Орлов. С 1860 по 1892 год» (1894) Андрія Димінського. Такий підхід уможливив порівняння комплексного дослідження чумацтва кінця 19 століття зі збутками Етнографічної комісії при ВУАН у цій царині. Вчений-етнограф зафіксував інформацію про вигляд постійного і тимчасового місць проживання чумаків, їхнє подорожнє життя та взаємодію між окремими членами чумацької валки. У тексті міститься чимало деталей про побут, звичаї, традиції, соціальну структуру чумацької валки: розподіл ролей, ухвалення важливих рішень, розв'язання конфліктів, вибори отамана тощо. Отаманові довіряли громадську касу, він розпоряджався майном і волами померлих у дорозі чумаків, призначав вартових і кашоварів. Ватаг міг накладати матеріальні та моральні стягнення на недбайливців, зокрема виносив попередження, призначав позачергове вартування чи покарання батогами, змушував відшкодовувати матеріальні чи грошові збитки. Тож спостереження і висновки А. Димінського дають змогу зрозуміти, як чумаки мислили, відчували й поводитися як соціальна група.

Цінним із наукової точки зору є записаний Іваном Галюном від двох солеників-бувальців матеріал «Пережитки чумацтва на Роменщині». Спираючись на власний досвід, чумаки розповіли про особливості промислу на Сумщині: його зародження; торгівлю червоною сіллю, рибою, ікрою, тютюном, хлібом і щетиною; ціни на продукцію; доходи від чумакування тощо. В усних свідченнях розповідачів зафіксовано чумацькі прикмети, що регулювали їхню господарську практику. Переважно це зразки народного прогностика, що склався у чумацькому середовищі протягом тривалих спостережень за довкіллям і погодою. Осібно наголошено на прикметах про негоду, які дошкуляли чумакам у дорозі: «...коли роси нема вранці, то завтра дощ буде. Теж коли жаби скакають по дорозі, то завтра дощ буде. Коли польові миші риються та тріщать в снопах,

¹⁰⁰² Чумаки. Студії з історії та історіографії. С. 133.

то це на дощ. Коли червоне сонце заходить, то це на дощ з вітром. Коли місяць окружається в хмарах, то це літом на дощ; а коли ясні, то на годину (погожий день. — *Авт.*). Коли воли хвостом махають та на спину хвосту кладуть, то на дощ. Коли вівці на паші хляпають вухами та головою крутять, то на дощ. Коли журавель або два летять та крукають, то це на дощ...»¹⁰⁰³ Окрім прикмет про погоду, І. Галюн зафіксував чумацькі пісні, у яких розповідалося про чумака з добрим заробітком, що гуляє з ярмарковими крамарками («Про Максима Дряпіку»); ледачого чумака, який не дбав про своїх волів («Про чумака Макара»); чумака, який гуляє в кременчуцькому шинку, де торгує «шинкар прегидкий» («Продав чумак в Кременчуці тараню й чахоню...»); чумацького отамана («Рано-рано сонечко зіходе...»); смерть молодого чумака в дорозі («Що й у полі нова криниця»); засторогу виходити заміж за чумака, який проводить тривалий час у мандрах («Ой, за гаєм зелененьким»), тощо. Пісенна спадщина залишалася важливим джерелом для дослідження окремих аспектів складного чумацького ремесла.

Розділ «Чумацтво в І пол. XIX сторіччя» складають матеріали Одеського краєвого архіву, зібрані та упорядковані Назарієм Букатевичем, з-поміж яких — рапорти управителя Кримської соляної експедиції Самойлова, листування таврійського генерал-губернатора з Міністерством внутрішніх справ, справи канцелярій Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторств тощо. Науковець здійснив детальний аналіз природно-географічних і соціально-економічних факторів, що впливали на соціально-економічний стан Новоросійського краю, з'ясував їхнє значення для розвитку чумацького промислу. У дослідженні автор детально розглянув економічні відносини між чумацькими артілями, урядовими структурами та місцевим дворянством. Н. Букатевич проаналізував заходи урядових структур, спрямовані на регулювання торгівлі та запобігання недобросовісній ціновій політиці щодо кримської солі з боку російських купців-перекупників, зокрема через створення соляних складів і встановлення фіксованих цін. Окрему увагу дослідник приділив формам опору з боку чумаків вказаним проявам корупції та зловживанням чиновників у соляній промисловості.

Матеріали Полтавського краєзнавчого історичного музею і Полтавського крайового історичного архіву склали основу розвідки «До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст.» Якова Риженка. Документи свідчать, що з Полтавської губернії, окрім зернових культур, експортувалися технічні культури (коноплі, тютюн), продукти харчової промисловості (цукор, мед, спиртні напої), текстильні (полотно), шкі-

ряні та хутряні вироби, вироби деревообробної та гончарної промисловості, а також продукція промислових підприємств Полтави і Кременчука (переважно сільськогосподарські машини). Транспортування товарів здійснювалося чумацьким візництвом, оскільки залізничне сполучення було відсутнє. Наводяться статистичні дані 1862 року про кількість волових возів, найбільше число яких зосереджувалося в Золотоніському, Гадяцькому і Кобеляцькому повітах. Автор розглядав Золотоніський повіт як головну локалізацію чумацтва в краю. Дослідження Я. Риженка надає цінну інформацію про економічні аспекти чумацтва. Зокрема, автор розробив таблиці, що дають змогу порівняти ціни на товари традиційної чумацької номенклатури в різних регіонах, визначити рівень прибутковості чумацького промислу, виявити основні осередки чумацької торгівлі. Крім того, він проаналізував вплив капіталістичних відносин 1870-х років на промисел, економічні інтереси місцевих чумаків і роль чумацької торгівлі на полтавських ярмарках. Важливим джерелом інформації стали спогади колишніх чумаків, де зафіксовано інформацію про вартість чумацького реманенту та провіанту.

Архівна справа середини 18 ст. з фонду українського етнографа Лева Падалки (Полтавський державний музей), що мала неабияке значення для осмислення особливостей чумацького промислу в тій добі, лягла в основу розвідки «До історії чумацтва на Україні в середині XVIII ст.» Я. Риженка. Архівний текст автор подав у повному обсязі, зберігаючи характерні риси давнього рукопису. В основі справи — низка документів, що проливає світло на поїздку дочки Параски Корніхи до рідного дядька у Бахмут і повернення додому. Справа цікава не приватними подробицями згвалтування беззахисної дівчини під час цієї подорожі, а важливими свідченнями про соціальну неблагонадійність й аморальність окремих представників чумацького промислу, що негативно впливало на загальний імідж усієї соціальної групи.

Ілюстративний матеріал у виданні дає повне уявлення про землевпорядкування с. Орлів на Звенигородщині, конструкцію чумацького возу, будову основних вузлів мажі, предмети чумацького побуту, зрештою, типи чумаків із села Вереміївка Золотоніського повіту Київського намісництва.

Частину II книги складають зібрані, але раніше неопубліковані матеріали Етнографічної комісії при ВУАН. Публікація забезпечує їхнє збереження та доступність для сучасних дослідників, передовсім істориків, етнографів і широкої громадськості. Основу розвідок «Матеріали до чумацької демонології» В. Білого та «Чумаки»

¹⁰⁰³ Чумаки. Студії з історії та історіографії. С. 186.

Н. Малечі склали матеріали, зафіксовані під час польових поїздок. У першому випадку це 23 записи демонологічних легенд і переказів, у другому — 3 перекази про чумацтво із с. Дубешні на Чернігівщині. Дослідники записали спогади старих чумаків про особливості функціонування промислу на Полтавщині та Чернігівщині. Аналіз фольклорних текстів дав змогу з'ясувати, що комплекс вірувань і уявлень чумаків, пов'язаних з небезпеками й надприродними силами, які супроводжували їхні тривалі подорожі безкраїми й безлюдними просторами, зафіксовані переважно в міфологічних легендах і переказах. Природні феномени, зокрема вихори й міражі, були типовими явищами південноукраїнських степів, однак набували в інтерпретації чумаків міфологічного значення. У записаних текстах фігурує «нечиста сила», що постає в різноманітних антропоморфних формах: вихору, великої копиці, антропоморфного створіння із зеленими очима, що сягає розмірів церкви. З епідемією чуми, що прийшла з Криму, чумаки зіткнулися одними з перших з-поміж українців, що також відобразилося в їхньому фольклорі та демонологічних уявленнях. Чума постає у персоніфікованому образі «синьої дівки». У фольклорних текстах зафіксовано також випадки наділення чумаків-мандрівників надприродними атрибутами. Так, у народній уяві сформувався міфологічний образ чумака, який здійснює «аеронавігацію» на возі, запряженому волами, щоб посипати сіллю українські села. Окрім текстів містять унікальну інформа-

цію, що доповнює відомі уявлення про культуру і світогляд чумаків. Усе це може стимулювати нові дослідження в галузі етнографії, фольклористики та інших дисциплін.

Доповнили етнографічні та фольклорні матеріали у виданні креслення чумацького возу зі Звенигородщини, виконані Євгеном Артюховим, та ілюстрації предметів чумацького побуту, чумацької валки, чумаків у шинку й на відпочинку тощо, створені Софією Терещенко, які наразі зберігаються в НАФР ІМФЕ.

Таким чином, републікація етнографічної, фольклористичної та фольклорної спадщини, зібраної та частково опублікованої у 1930-х роках Етнографічною комісією при ВУАН, здійснена під керівництвом професора В. Андреева, є важливим внеском до масиву джерел для сучасних вітчизняних досліджень. По-перше, вона відновлює доступ до праць українських учених, репресованих тоталітарним режимом та повертає до наукового обігу цінні матеріали, вилучені з ідеологічних міркувань. По-друге, етнографічні та фольклорні джерела, зібрані у 1920–1930-х роках, збагачують знання сучасних поколінь про культуру й традиції українського народу, сприяють усвідомленню національної ідентичності та збереженню культурної спадщини. Окрім того, ці видання відіграють ключову роль у відновленні історичної справедливості, демонструють незламність української науки та її внесок у світову культуру як у роки тоталітарного СРСР, так і в незалежній Україні.

Дата надходження до редакції: 15.03.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 29.03.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)